

НАЙДАВНІШІ ГРАФІТИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ТА ДАТУВАННЯ СОБОРУ*

Видряпані на стінах архітектурних споруд написи та малюнки (grafiti) є надзвичайно важливим історичним джерелом, яке сприяє вирішенню багатьох питань, пов'язаних з історією та культурою Середньовіччя. Визначним феноменом давньоруської культури є графіти Софії Київської, що складають колосальний корпус автентичних епіграфічних текстів. Софійські графіти, починаючи з 1920/30-х рр., вивчали кілька поколінь учених. Проте можливість широкого і планомірного вивчення графіти з'явилася завдяки розкриттю фресок з-під олійних малювань у процесі реставраційних робіт кінця 1950 — першої половини 1960-х рр. Велика заслуга у їх виявленні та дослідженні належить відомому українському вченому С. Висоцькому, котрий присвятив софійським графітам кілька монографій і значну кількість публікацій.

Проте величезна кількість написів залишилися не виявленими і, відповідно — не вивченими. До того ж чимало раніше виявлених графіти наразі можуть бути по-новому прочитані й переосмислені, і це з усією очевидністю показали новітні дослідження софійських графіти, що провадяться як вченими далекого і близького зарубіжжя, так і авторами даної статті — науковцями Національного заповідника „Софія Київська”. Якщо наші зарубіжні колеги послуговуються фотографіями і прорисами графіти, опублікованими ще С. Висоцьким, ми поставили своїм завданням власне натурне дослідження графіти, в тому числі — й раніше виявлених і опублікованих.

З огляду на важливість графіти як історичного джерела, у даний час старшим науковим співробітником Національного заповідника „Софія Київська” В. Корнієнком ведуться роботи з комплексного вивчення епіграфіки собору і складання повного корпусу софійських написів. Вивчення софійських графіти є складовою частиною наукової роботи відділу науково-історичних досліджень Заповідника і включене до планів дослідницької діяльності останнього. Науковий керівник роботи — завідувач названим відділом, доктор історичних наук, професор Н. Нікітенко, яка взяла особисту участь у дослідженні ряду написів. У 2006 р. нами було виявлено низку сенсаційних, без перебільшення, написів, що проливають яскраве світло на дискусійну проблему датування Софії.

Відповідно до літописних джерел, храм був заснований у 1017 р. (Новгородський І літопис) [ПСРЛ 3, с. 15, 180] або в 1037 р. (Повість временних літ) [ПСРЛ 1, стлб. 151; ПСРЛ 2, стлб. 139]. Кожна з дат має своїх численних прихильників і опонентів. У науці існує ще одна точка зору — Н. Нікітенко, згідно з дослідженнями якої, обидва літописних записи не відображають дійсного факту заснування Софії саме в ці роки; ці записи є тенденційними, і з ними не можна пов'язувати ані заснування Софії, ані завершення її будівництва [Нікітенко 1999, с. 200-224]. Провівши комплексне дослідження писемних джерел, архітектури, монументального живопису і некрополя Софійського собору, Н. Нікітенко дійшла висновку, що храм був створений наприкінці правління Володимира — на початку княжіння Ярослава. При визначенні образів святих для розуміння іко-

---

*Вперше стаття надрукована у виданні: “Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури.” Вип 7. К. 2008

нографічної програми дослідниця залучала як виявлені до неї графіті на фресках, так і раніше не відомі [Никитенко 1999, с. 161-184, 224-240]. Графіті були нею залучені і по-новому осмислені також при дослідженні софійського некрополя [Никитенко 2003, с. 134-164].

Графіті Софії Київської є найважливішими аргументами і для вирішення проблеми її датування. Це обумовлено тим, що вони безпосередньо пов'язані з місцем, предметом і часом написання, з археологічним та історико-культурним середовищем [Рождественская 1992, с. 5]. Спираючись на графіті як на достовірне історичне джерело, на користь заснування собору в 1017 р. висловлювався С. Висоцький [Висоцький 1966; 1975]. Головним аргументом дослідника було графіті № 2, яке він інтерпретував як дату 1031-1032 р. Датування С. Висоцького із залученням зазначеного графіті підтримали П. Толочко [Толочко 1984, с. 78], трохи змінивши прочитання — В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 125].

У можливості появи графіті в 1032 р. засумнівався А. Поппе, який вважав цю дату ретроспективною [Поппе 1968]; аргументи А. Поппе підтримав Ю. Асеев [Асеев 1979]. Однак у Софії не зустрічаємо ретроспективних датованих написів, що пояснюється специфікою середньовічного світогляду: записи на стінах храму покликані були „ввести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, а не нагадати про те, що було. Датовані написи-графіті являють собою те саме, що й літописні записи про якісь події, які починаються словами „В літо...”

Виявленню, прочитанню та інтерпретації софійських графіті значною мірою сприяє прийнята нами методика не вибіркового, а суцільного комплексного прочитання написів, тобто сприйняття їх невід'ємними компонентами оточуючого епіграфічного матеріалу, в контексті функціонального призначення приміщення, де вони виникли, а також середньовічного церковно-теологічного і символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими ці написи пов'язані у топографічному й смисловому аспектах. Дослідження написів у технічному аспекті здійснюється нами за стандартною методикою: фотографування написів при бічному освітленні і прорисовка контурів написів за отриманими фотографіями. Використаний нами метод є набагато ефективнішим, ніж зняття з написів кальки.

У процесі дослідження нами виявлено кілька ранніх записів, що містять прямі дати, які вписуються у відрізок часу 1011-1037 рр. — крайні

Рис. 1. Графіті із записом про Кіріопасху 1022 р. (№ 1).

хронологічні межі заснування Софії Київської, що існують у сучасній науці. Нами прийнята суцільна нумерація, яка продовжує нумерацію С. Висоцького: всі нововиявлені написи та малюнки одержують номери, починаючи від 417-го.

№ 1 (рис. 1). Це найдавніше графіті, що містить у собі пряму дату, знаходиться на південній стіні північного Георгіївського вівтаря, який прилягає до жертовника. Напис видряпаний на фресці з зображенням св. Василя Великого, на рівні грудей людини середнього зросту. Показово, що найдавніше датоване графіті Святої Софії при публікації його С.Висоцьким одержало перший номер, хоча при читанні напису дослідник припустився значних помилок, насамперед, датуючи запис 1042 р. [Висоцький 1966, 15-16, табл. I, 1; II, 1] В. Орел і А. Кулик не лише запропонували власне, поза сумнівами, більш коректне прочитання графіті, але й цілком справедливо вказали на абсолютно неможливе, з точки зору палеографічних норм, тлумачення Висоцьким дати. Вони запропонували датувати напис 6530 (1022) р. або, найімовірніше, 6540 (1032) р., хоча аргументів на користь переважної імовірності другого датування не навели. Цікаво, що при цьому дослідники вказали на цілком ясне прочитання в графіті дати 6530 р. [Орел, Кулик 1996, с. 124-125] Можна гадати, що на висновках цих авторів, переконаних прибічників дати 1017 р. як часу заснування Софії, позначилася авторитетність літопису, який пов'язує створення Софії з ім'ям Ярослава; 1022 р. як верхня можлива дата повного завершення побудови і розпису собору, імовірно, видалася їм вельми ранньою, бо аж ніяк не вписується в хронологічний контекст створення собору за його княжіння. Варто також зауважити, що графіті досліджувалось ними не в оригіналі, а по фотографіях і прорисах С. Висоцького. В результаті зміст напису, як і раніше, залишився малозрозумілим, а при виправленні деяких помилок С. Висоцького згаданими дослідниками були допущені нові.

Під час планомірних робіт по вивченню графіті, передусім — безпосередньо в соборі, нам вдалося повністю прочитати текст напису. Як справедливо відзначили В. Орел і А. Кулик, графіті №1 складається з двох рядків і включає два написи, а не один.

Верхній рядок основного напису:

с¹ф²л³оп⁴ас⁵...⁶

Нижній рядок основного напису:

з⁷атон⁸ ги⁹ди¹⁰ан¹¹...¹²ос¹³т¹⁴н¹⁵

Графіті розпочинається датою 6530 (1022) з винесеною у верхній рядок літерою л (30), що дозволило автору поєднати обидва рядки напису. Пошкоджена частина верхнього рядка графіті відновлюється як словосполучення о пасцѣ („на Пасху”). Таким чином, у верхньому рядку мова йде про Пасху 6530 (1022) року. У нижньому — автор вказує характеристики самого Великодня, з яких можна зробити висновок, що мова йде про Кіріопасху, тобто Пасху панівну („господственну”), коли вона збігається зі святом Благовіщення. Саме тому, на нашу думку, слова „з[л]атон” і „г(осподьствено)н”, які характеризують Кіріопасху, написані в одному рядку обабіч дати.

Богослови перекладають слово „Кіріопасха” як „Господственна Пасха”, тобто головна, істинна, справжня, тому що, згідно з церковним Переданням, Воскресіння Христа відбулося 25 березня, у день Благовіщення. Церква розглядає Благовіщення та Пасху як початок і кінець історії Спасіння, тому дуже рідкісному збігові цих свят (у XI ст. такий збіг стався лише в 1011,

1022 і 1095 р.) надавалося величезне значення. У XI ст. Кіріопасха дійсно припала на 1022 р., повторивши тим найпершу Пасху. Саме на Кіріопасху 1022 р., відповідно до досліджень Н. Нікітенко, перший Київський митрополит-„русин” Іларіон, сучасник створення Софії, виголосив своє знамените „Слово про Закон і Благодать”, в якому Софія згадується як уже добре відома „всемь округънимъ странамъ” [Никитенко 1999, с. 206-208]. Оскільки вважалося, що Друге Пришествя Христа (або кінець світу), коли Він прийде судити живих і мертвих, відбудеться на Кіріопасху, люди очікували її настання з чималим душевним трепетом. Очевидно, цим і пояснюється поява на стіні Софії розглянутого напису.

Останнє слово графіті сильно пошкоджене, однак збережена частина дозволяє реконструювати його як слово „прбсті” — уставши, стоячи прямо.

Таким чином, повний текст напису з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів можна представити так:

(Въ лѣто) зѣла о пас[цѣ] з[л]атон г(осподствено)и д(ьн)и. [Пр]ости.

(В літо) 6530 (1022) на Пасху злату господственну дні. Прбсті.

Вживання слова „прбсті” дозволяє припустити, що напис зроблений дещо раніше зазначеної дати, яку потрібно зустріти гідно. Це слово — складова частина літургійного проголошення «Премудрість, прбсті», що навіювало тим, хто знаходиться в храмі, необхідність духовної пильності („стійте уважно”) для того, аби слово Боже (Премудрість) було засвоєно розумом і серцем. Ймовірно, автор, зваживши на дату Кіріопасхи, залишив запис на стіні Георгіївського вівтаря — необхідно бути уважним, духовно очиститись, адже можуть наступити останні дні. Присутність слова прбсті досить симптоматична і багатозначна. Як показують дослідження давньоруських текстів, есхатологічні записи в них знищувались шляхом витравлювання або виривання аркушів рукопису [Романова 2002, с. 235-236]. Справа в тім, що Церква не заохочувала (і не заохочує) пророцтв про час кінця світу, бо він відомий лише Богові. Але есхатологічні очікування існували завжди, і в даному випадку досить було нагадати про Друге Пришествя словом „прбсті”. Прикметне, що саме в цьому слові застосовано літеру т в неординарному написанні, що акцентує скорий прихід Судного дня (див. прим. 27).

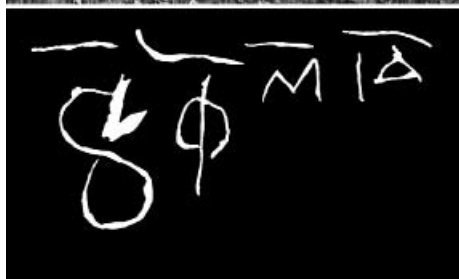
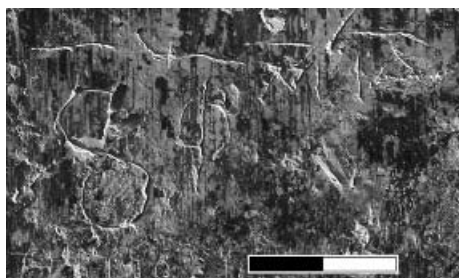

Рис. 2. Графіті 1036 р. (№ 2).

Таким чином, графіті № 1 на сьогоднішній день являє собою найдавніший датований давньоруський напис, дата якого — 1022 р. надійно підтверджується його змістом та палеографічними ознаками.

Над словом *златон* і початком дати проглядається ще один напис, пропущений С. Висоцьким, але частково відновлений В. Орлом і А. Куликом:

гн¹⁶пом¹⁷о¹⁸зи¹⁹

Графіті є початком традиційної формули *Г(оспод)и помози*, автор якої прагнув розташувати її як найближче до запису про Кіріопасху.

№ 2 (рис. 2). Неподалік від попереднього датованого графіті

С. Висоцький знайшов ще одну дату, без супроводжуючого тексту. Спочатку вона була прочитана дослідником як $\sigma\phi\mu\iota\delta$ — 655²⁰4 (1046) р. [Висоцький 1966, с. 16, табл. I, 2; II, 2] Надалі прочитання напису було ним змінено: перші три літери, як і раніше, розглядалися як цифри у даті, але вже як 6540 (1031-1032) р., а літери $\iota\delta$ — як вказівка на 14 індікт цього року [Висоцький 1976, с. 198-201, рис. 10; с. 251]. У правильності подібного прочитання слушно засумнівалися В. Орел і А. Кулик, розглядаючи напис як дату 6540 (1031-1032) р., а букви $\iota\delta$ відносячи до нижнього рядка грецького дворядкового напису [Орел, Кулик 1996, с. 125].

Рис. 3. Грекомовна молитва „Помилуй нас, Святий Господи” (№ 725).

Проведене нами дослідження оригіналу напису дозволило встановити, що напис читається як літери $\sigma\phi\mu\iota\delta$ ^{21, 22} з титлом над кожною — 6544 (1036) р.

Що стосується розташованого над датою грецького напису, виявленого С. Висоцьким і поміщеного нами під № 725 (рис. 3), то збереженість його надзвичайно незадовільна. Початок дуже пошкоджений, внаслідок чого більш-менш впевнено читається лише друга частина. С. Висоцький [Висоцький 1976, с. 250-251] розглядав її як ---ὁ ἅγιος Κε.

Перша частина інтерпретувалася автором як фрагмент підпису до фрескового зображення святого „ὁ ἅγιος” (святий), ім'я якого, написане на початку, не збереглося. Літери Κε — як скорочений варіант слова Κ(ύρι)ε (Господи). Повністю напис дослідником не наводився, проте можна реконструювати уявлюваний С. Висоцьким первинний текст, отриманий ним шляхом об'єднання двох графіті (№ 2 та № 725):

Βασίλειος ὁ ἅγιος, Κ(ύρι)ε. (ἐν ἔτει) ζφμ, (ἰνδίκτος) ἰδ.

Василій святий, Господи. (В літо) 6540 (1032), (індикт) 14 [Висоцький 1989, с. 17].

В. Орел та А. Кулик [Орел, Кулик 1996, с. 125] в цілому підтримали прочитання С. Висоцьким першої частини напису, проте літери Κε вони вважали не скороченою формулою, а повною Κ(ύρι)ε ἐλέησον (Господи, помилуй). Літери ἰδ, інтерпретовані С. Висоцьким як 14-й індікт, дослідники визначили як початок другого рядка цього напису.

Повторне дослідження [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 252-253, рис. 4] напису дозволило визначити, що при прочитанні його збереженої частини рацію мав С. Висоцький. Початок напису не читається, простежуються лише окремі фрагменти літер; в кінці цієї частини збереглося закінчення -ας. Відповідно до отриманих даних, пропонуємо наступну реконструкцію

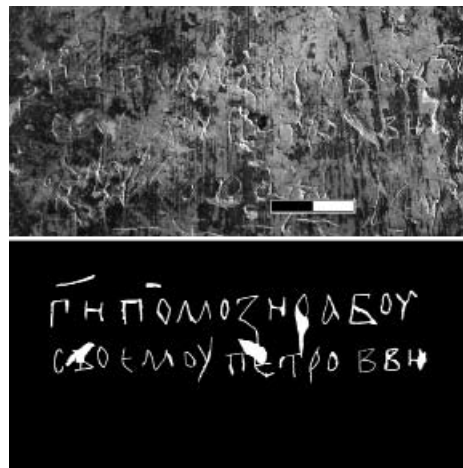

Рис. 4. Запис-молитва Петра (№ 723).

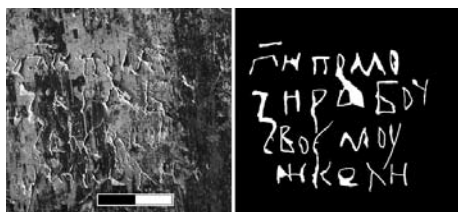

Рис. 5. Запис-молитва Ніколи (№ 724).

напису:

[ἐ]λέησον ἡμᾶς ο ἅγιος Κ(ύρι)ε.

Помилуй нас, Святий Господи.

Враховуючи, що літера λ записана досить близько до слова ἡμᾶς, то можна говорити про скорочений варіант слова ἐλέησον.

У безпосередній близькості від грецького напису й дати розташова-

ні ще два графіті, написані кирилицею.

№ 723 (рис. 4): ги²³помозир²⁴авоуісв²⁵оε²⁶моупетров²⁷ви

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози равоу своємоу Петровви.

Господи, допоможи рабу своєму Петрові.

№ 724 (рис. 5), праворуч від запису Петра:

ги²⁸помо | зира²⁹воу | ісвоємоу | ни³⁰коли³¹

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози равоу своємоу Николи.

Господи, допоможи рабу своєму Ніколі.

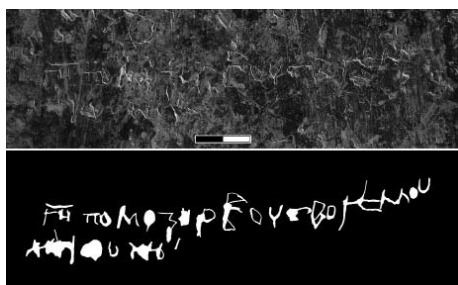

Рис. 6. Запис-молитва Іоанна в Георгіївському приділі (№ 726).

З цієї ж точки зору необхідно розглядати й розташовані в безпосеред-

ній близькості від дати 1022 р. п'ять написів, які, будучи написаними різними авторами, складають з нею єдиний комплекс.

№ 726 (рис. 6): ги³²помо³³зи³⁴ра³⁵воу³⁶своу³⁷моу³⁸а³⁹н⁴⁰о⁴¹ | --

З розбивкою на слова і відновленням утрачених фрагментів: Г(оспод)и помози равоу свокмоу [Ио]ано[ви].

Господи, допоможи рабу своєму Іоанну.

№ 727 (рис. 7). Трохи нижче проглядаються букви --воу, мабуть, слова [ра]воу.

№ 728 (рис. 8). Вище запису Іоанна прокреслено слово помоз⁴²и (допоможи).

№ 729 (рис. 9). Значно

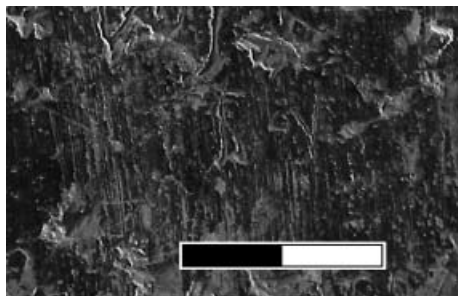

Рис. 7. Фрагмент молитви (№ 727).

пошкоджене вибоїнами штукатурки графіті знаходиться трохи нижче від написів 726-728, безпосередньо над датою 1022 р.: го⁴³помо⁴⁴зиравоу⁴⁵

З розбивкою на слова: Го(споди) помози равоу.

Господи, допоможи рабу.

Радше за все, напис складався лише з одного рядка.

№ 730 (рис. 10). Під записом 1022 р. простежується сильно пошкоджене графіті:

Г⁴⁶-----47р⁴⁸авоуєсв---49

З розбивкою на слова і відновленням утрачених фрагментів: Г[(оспод)и помози] равоу єсв[оємоу].

Господи, допоможи рабу своєму.

Таким чином, опубліковані під номерами 1 та 2 графіті являють собою не просто дати без супровідного тексту, а комплекси, що складаються з 7-ми (№ 1) і 4-х (№ 2) написів. Завдяки цьому, ми одержали ряд датованих першої третинною XI ст. написів, що надалі дозволить скласти зведені палеографічні таблиці для визначення хронології софійської епіграфіки.

Крім згаданих комплексів написів навколо графіті № 1 та № 2, в процесі дослідження було виявлено дві ранні дати, що не містять супровідного тексту. Одна з них знаходиться в Георгіївському бічному вівтарі на тій же фресці з зображенням св. Василя Великого.

№ 720 (рис. 11): s⁵⁰φμα

Напис являє собою дату 6541 — 1033 р. Супровідного тексту графіті не має, хоча трохи нижче зберігся фрагмент напису, що у процесі дослідження одержав № 721 (рис. 12): -οθ⁵¹ι.

Під час першого дослідження напису нами було припущено можливість розгляду графіті як фрагменту слова „Софія”, в якому початкова Σ написана „лежачи” [Нікітенко, Корнієнко 2007, с. 254-255]. Проте вивчення структури інших грекомовних написів Софії Київської дозволило з більшою впевненістю

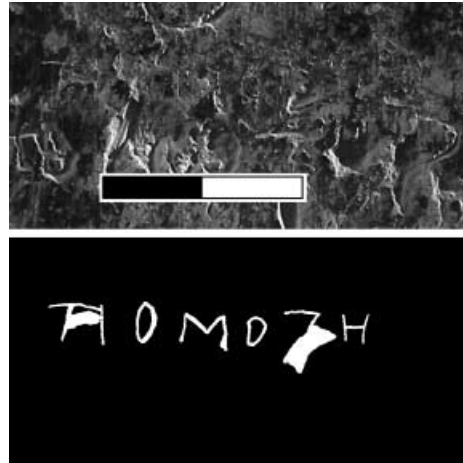

Рис. 8. Фрагмент молитви (№ 728).

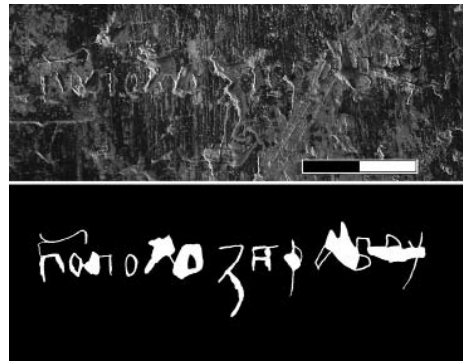

Рис. 9. Фрагмент молитви (№ 729).

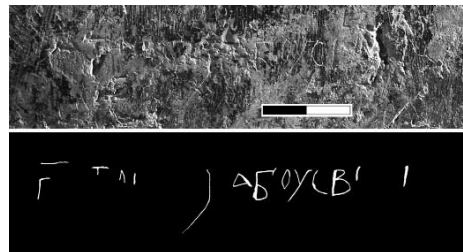

Рис. 10. Фрагмент молитви (№ 730).

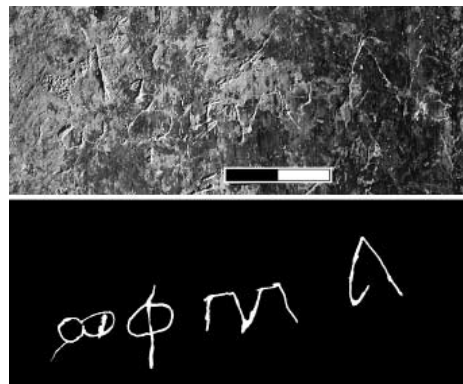

Рис. 11. Графіті 1033 р. у Георгіївському приділі (№ 720).

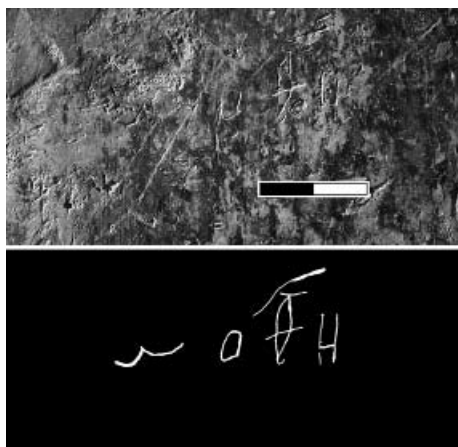

Рис. 12. Фрагмент грекомовної формули молитви (№ 721).

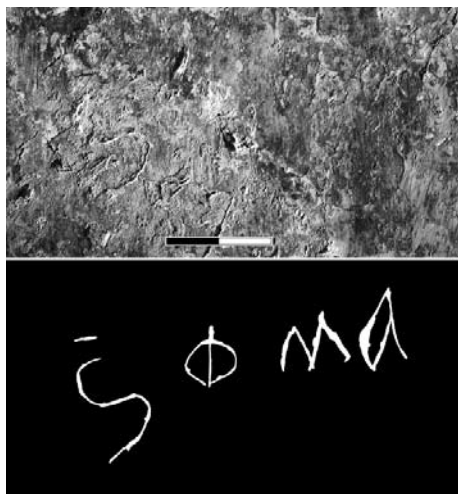

Рис. 13. Графіті 1033 р. в арці-переході між головним вівтарем та дяконником (№ 653).

реконструювати графіті як фрагмент молитви:

[Κ(ύρι)ε β]ο(ή)θ(ε)ι
Господи, допоможи.

Дозволимо собі припустити й те, що ці обидва написи у хронологічному і смислово сенсах якимось пов'язані з графіті 1022 і 1036 рр.

Ще один напис, що являє собою дату, був виявлений у другому ярусі арки віми (на рівні хорів) між головним вівтарем і дяконником, на фресці з зображенням св. Євстафія Плакіді.

№ 653 (рис. 13): ς^{52} φμα

Як і в попередньому випадку, в написі зазначений 1033 (6541) рік. Напевно, ця дата була знаковою для авторів графіті, маркуючи якусь подію в плині часів.

Таким чином, на сьогоднішній день у Софійському соборі виявлено чотири найдавніші відомі нині руські датовані написи: 1022-го (№ 1), 1033-го (№ 653 і № 720) і 1036-го (№ 2) рр. Ці написи однозначно спростовують дату 1037 р. як час заснування Софійського собору. Графіті № 1 із записом про Кіріопасху змушує поставити під серйозний сумнів і дату 1017 р.

Припустимо, у 1017 р. собор Святої Софії був дійсно заснований Ярославом Володимировичем. До

часу нанесення графіті на фреску маємо проміжок часу приблизно у п'ять років. Менша за розмірами Десятинна церква створювалася сім років (989-996). На думку Ю. Асеева, час зведення Софії не перевищував трьох з половиною, максимум, чотирьох сезонів; роботи з декоративного оздоблення могли зайняти не менше трьох сезонів [Асеев 1979, 9]. Якщо роботи були дійсно розпочаті в 1017 р., поява напису з датою 1022 р. припустима, хоча й зі значними пересторогами. Однак така припустимість є лише чисто умовною і не більше того, оскільки вона вступає у протиріччя з тогочасними історичними реаліями. Супротивники ранньої дати заснування Софії Київської цілком аргументовано довели, що цей час для її будівництва був несприятливим. Боротьба за київський престол між Святополком і Ярославом тривала до 1019 р., доки останній не утвердився в Києві. Тому планомірні масштабні роботи з будівництва собору навряд чи могли початися раніше цього терміну. З огляду на необхідність оплати **множества** вой, зібраних Ярославом для походу на Київ, фінансове становище князя не дозволяло йому відразу приступити до проведення якихось значних будівельних робіт.

У результаті, хронологічний діапазон між початком будівельних робіт і появою на стіні собору дати 1022 р. звужується до двох, максимум трьох, років. Звести й декорувати грандіозний собор мозаїками (640 кв. м) і фресками (6000 кв. м) за такий короткий проміжок часу було нерéalно. До того ж не можна не брати до уваги й необхідність завчасної заготівлі колосальної кількості будівельного матеріалу, на що, враховуючи складний технологічний процес його виготовлення, пішло б кілька років. Д. Айналлов вважав, що у створенні Софії Ярослав скористався плодами заготівельної діяльності свого батька, залучивши до будівництва Софії його майстрів [Айналлов 1917, с. 21-39]. Думка про участь майстрів Десятинної церкви у створенні Софії є цілком слушною, проте працювати по забудові Києва вони мали безперервно: по-перше, це відповідає артільним традиціям середньовіччя, а по-друге, будівельний матеріал навіть при сучасних технологіях потрібно використати за стислі терміни після його виготовлення, бо у протилежному випадку він приходить у непридатність⁵³. А від смерті Володимира до 1019 р. проминуло цілих 4 роки. Тож найраніші датовані софійські графіті перекреслюють можливість заснування Софії не лише в 1037, а й у 1017 р.

Натомість дані цих графіті добре узгоджуються зі свідченнями сучасних створенню Софії писемних джерел про її появу на зламі правління Володимира і Ярослава. Так, Київський митрополит Іларіон, сучасник створення Софії, свідчить, що Ярослав у цій справі завершив починання Володимира, як Соломон — Давида у створенні Єрусалимського храму: „недоконьчана твоя (Володимира. — Авт.) наконьча, акы Соломонь Давыдова” [Молдован 1984, с. 94].

Цінним є й свідчення іншого сучасника Володимира та Ярослава — німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького про існування в Києві в 1017/18 рр. монастиря Св. Софії. Повідомляючи про взяття міста польським князем Болеславом і його зятем Святополком Володимировичем 14 серпня 1018 р., Тітмар говорить: „Архієпископ цього міста (тобто Київський митрополит. — Авт.) з мощами святих та іншими церковними реліквіями влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч у монастирі Св. Софії („in sancte monasterio Sophiae”), який, на жаль, у попередньому році потерпів від пожежі” [Тітмар 2005, с. 177; Сборник... 1874, с. 1]⁵⁴.

Таким чином, чотири найдавніші датовані графіті Софії Київської вказують на недостовірність і тенденційність свідчень прояславового літописання про заснування Софії Ярославом в 1017 р. і, тим більше, у 1037 р., підтверджуючи правильність висновку про більш раннє датування храму. Зафіксований графіті факт існування Софії в розписаному фресками стіні вже у 1022 р. дає змогу досить точно датувати храм. У джерелах згадуються дві дати освячення Софії — 4 листопада і 11 травня. Оскільки освячення храму Святої Софії Премудрості Божої (Дому Господнього) могло відбутися лише в неділю (день Господній), а в другому десятиріччі XI ст. (до 1022 р.) на неділю припадають 4 листопада 1011 р. і 11 травня 1018 р., перша дата маркує заснування Софії (освячення місця), а друга — її завершення (освячення престолу). Загалом обидві події складають повний чин освячення храму.

У світлі наявних на сьогоднішній день даних, реконструювати хід будівництва храму можна в такий спосіб. Софійський собор був зведений у правління Володимира, тоді ж оточений монастирськими дерев'яними спорудами, що згоріли при пожежі 1017 р. За цього ж князя було розпочато

декоративне оформлення собору⁵⁵. Поки мозаїсти декорували центр храму, фрескісти працювали на його периферії, поступово наближаючись до центру, де під куполом стояло громіздке риштування; тому в останню чергу могли виникнути фрески підкупольного хреста.

Г. Логвин, який досліджував стики фрескової штукатурки, визначив, що собор розписували від периферії до центру. Стики штукатурки позначають норми денної роботи й показують, що майстри насамперед розписали вівтарі, хори, галереї і вежі, а потім приступили до розпису центральної частини храму [Логвин 1974, с. 154-160]. Смерть Володимира призупинила роботи на стадії розпису західної частини центральної нави, де на західній підкупольній арці ще не була завершена мозаїчна композиція „Сорок мучеників севастійських”. Саме тут фреска несподівано вторгається в зону мозаїчного декору.

Роботи закінчували в правління Ярослава, причому розписували храм уже тільки фрескою, навіть у місці мозаїки, тому що в період усобиці 1015-1019 р. було важко налагодити складне виробництво мозаїчної смальти. Одночасно в північну галерею вже зведеного і навіть розписаного фрескою собору була на замовлення Ярослава вбудована його усипальня, що добре простежується в архітектурі й стінописі Софії⁵⁶. Ярославу належить також заслуга ремонтних робіт і облаштування подвір'я після закінчення будівництва і пожежі 1017 р.

Важливим свідченням про таке раннє спорудження собору є археологічні матеріали, виявлені в 1995 р. під час спостереження за будівельними роботами на подвір'ї Софії та в 2002/3 рр. при подальшому дослідженні цієї ж ділянки. У давній промоїні, в 13 м від південно-західного рогу собору були виявлені численні залишки будівельних матеріалів — фрагменти плінфи, цем'яноквого розчину, фрескового тиньку, вінчики і стінки глечиків-голосників, причому на деяких з цих фрагментів збереглися сліди вогню. За даними стратиграфії, матеріали потрапили до промоїни в XI ст. при будівництві собору, точніше — під час ремонтних робіт щойно після пожежі 1017 р., коли після закінчення будівництва Софії планувалося та впорядковувалося її довкілля [Нікітенко Н., Нікітенко М. 1996; Нікітенко М. 2003; 2004]. На фрагментах тиньку збереглися залишки розпису, судячи з іконографічної специфіки — світських фресок південної вежі, де, до речі, і сьогодні можна побачити сліди давнього ремонту, зробленого незабаром після первісного розпису. На цих фрагментах читаються дуже давні за палеографічними особливостями графіті, тобто собор був розписаний уже до пожежі 1017 р., і на фресках навіть виникли неофіційні написи.

Таке датування підтверджують і графіті на стінах храму. Крім названих вище, які містять прямі дати, у Софії збереглися написи без дат, що можуть бути досить точно датовані завдяки згадуванню в них відомих історичних осіб. Йдеться про групу із семи написів на північних, „жіночих” хорах, де в давнину перебувала під час відправ княгиня з почтом. Оскільки головним і ключовим у даній групі є напис з ім'ям київської княгині Олісави, весь цей комплекс написів можна умовно назвати графіті „групи Олісави”.

Запис Олісави добре відомий у науці, але через те, що Софію датували лише часами Ярослава, він був, як вважаємо, хибно атрибутований і співвіднесений лише з двома із чотирьох опублікованих С. Висоцьким написів; один з написів дослідник розглядав як цілком автономний. Ще три написи, які ми публікуємо вперше, С. Висоцьким взагалі не згадувалися.

Нами було проведено дослідження всієї групи із семи написів і виявлено деякі неточності, допущені дослідниками при попередніх прочитаннях цих графіті.

Написи „групи Олісави” видряпані в XI ст. на західному пучковому стовпі потрійної аркади, що відкриває хори в центр собору: п'ять написів на західному ребрі стовпа і два — на північному. Крім того, на північному ребрі знаходиться ще одне графіті, яке не входить до „групи Олісави”, але безпосередньо пов'язане з нею.

Графіті Олісави, яке дало умовну назву всій групі, розміщено на видноті й написано великими літерами, на рівні 180-ти см від підлоги. Такі характеристики вказують на те, що напис (отже, й інші графіті групи) з самого початку був розхований на загальний огляд.

Напис, що отримав у монографії С. Висоцького № 27 [Высоцкий 1966, с. 73-80; табл. XXIX; XXX] (рис. 14), читається так:

ГН⁵⁷ПОМОЗИРА | БѢСВОЕНОЛІСАВѢ |
СТ⁵⁸ОПЛЪЧИМАТ⁵⁹ЕРИ | РУСЬ⁶⁰СКЪИ⁶¹КЪНАГЪНИИ | ААЗЪДОПСА⁶²СЪ⁶³СЫНЪСЪЧНИИ⁶⁴

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабѣ своен Олісавѣ Б(ва)топлъчи матери русьскѣи кѣнагѣнии а азъ доп(и)с(а)лъ сынѣ Б(ва)топлъчии.

Господи, допоможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих.

Запис виконаний на замовлення невідомої за джерелами руської, тобто київської, княгині Єлизавети, названої на варязько-слов'янський кшталт просторічним ім'ям Олісави (наприклад, дочка Ярослава Мудрого Єлизавета називається в скандинавських сагах Еллісів). Олісави, судячи з того, що називає себе не за чоловіком, а за сином, — удова і до того ж правляча княгиня, мати, цілком ймовірно, померлого великого князя Святополка, оскільки має титул не просто „княгині”, а „руської княгині”. Вже саме іменування княгині „Святополчою матір'ю” означає за середньовічними мірками апеляцію до прав померлого сина. Виходячи з контексту графіті, можна припустити, що Олісави була регенткою при малолітньому спадкоємцеві Святополка (як було заведено в середньовічних династіях за подібних обставин). Судячи зі змісту, напис зроблений не власноручно княгиною, а від її імені. І це логічно, оскільки важко уявити літню київську княгиню, що видряпує у самому центрі знаменитого храму, на видноті у всіх, напис. Як показують спостереження над софійськими графіті, написи від імені владних осіб, особливо жінок, могли робити клірики собору.

Автор графіті повідомляє, що він дописав до нього синів Святополка, причому слова „СЫНЪ СЪУИИ” навмисно виділено великими буквами.

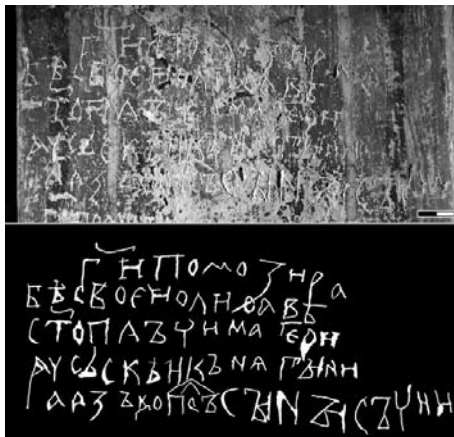

Рис. 14. Запис-молитва матері Святополка Олісави (№ 27).

Рис. 15. Запис-молитва сина Святополка Меркурія-Івана (№ 30).

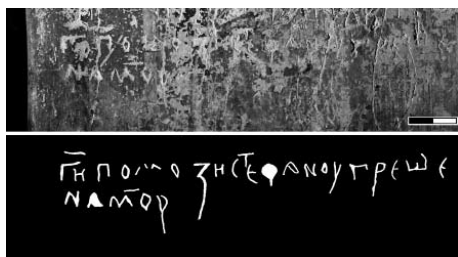

Рис. 16. Запис-молитва сина Святополка Стефана (№ 451).

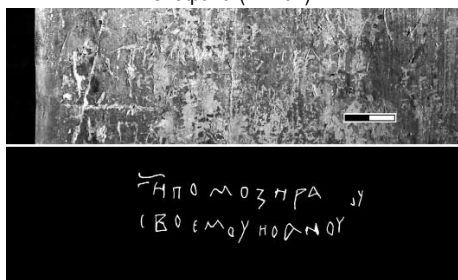

Рис. 17. Запис-молитва сина Святополка Іоанна (№ 452).

Безпосередньо під графіті № 27 знаходяться ще два написи, складаючи з ним ніби один суцільний текст. За характером прорізів і зовнішнім виглядом літер написи дуже схожі, скоріше за все, їх виконала одна й та сама людина. Ці записи добре помітні на фотографії С. Висоцького [Висоцький 1966, табл. XXIX], однак опублікований був лише один з них під № 30 [Висоцький 1966, с. 82, табл. XXIX] (рис. 15):

гн⁶⁵помози равоу своємоу |
мере⁶⁶курію и вантъви
З розбивкою на слова:
Г(оспод)и помози равоу своємоу
Мерекурію Ивантъви.

*Господи, допоможи рабу своєму Меркурієві-Івану*⁶⁷.

Публікуючи цей запис, С. Висоцький ніяк не пов'язував його з графіті Олісави.

Нижче знаходиться раніше не опублікований напис, якому ми, продовжуючи нумерацію С. Висоцького, дали № 451 (рис. 16):

гн⁶⁸пом⁶⁹озист⁷⁰єф⁷¹а⁷²ноугреше | на⁷³моу.

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози Стефану грешенамоу.

Господи, допоможи Стефану грішному.

Особливістю цього графіті є букви **а**, написані у дзеркальному відображенні. Також дещо змінено стандартну формулу молитовних записів у порівнянні з попередніми графіті — опущено слова „равоу своємоу”. Це може поставити під сумнів написання всіх трьох графіті однією людиною. Однак при написанні слів *мерекурію* (№ 30) і *грешенамоу* у (№ 451) простежується певна закономірність. В обох випадках перед складом з ударною голосною замість редукованого **ъ** поставлено **є**. Очевидно, при написанні графіті автор виходив з певної норми. Поряд із зовнішніми ознаками (форма прорізів і зовнішній вигляд букв), єдина норма написання **є** перед складом з ударною голосною, з огляду на значний ступінь варіативності текстів у старослов'янських рукописах [Живов 2006, с. 9], може служити додатковим аргументом для визнання написання цих графіті однією людиною.

Нижче, на деякій відстані від трьох графіті, знаходиться ще один вперше прочитаний нами напис — № 452 (рис. 17):

г⁷⁴и⁷⁵помози ра--⁷⁶у | своємоу іоаноу

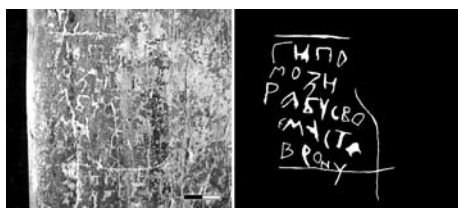

Рис. 18. Запис-молитва Ставра (№ 453).

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози ра[во]у своємоу Іоаноу.

Господи, допоможи рабу своєму Іоанну.

Зовнішній вигляд літер дозволяє співвіднести напис з попередніми графіті. Вони, як ми вважаємо, прорізані однією людиною.

На цій самій стороні стовпа знаходиться ще одне виявлене нами графіті. Напис дуже пошкоджений тріщинами, особливо два нижні рядки. Однак, визначивши під час прорисовки контури тріщин і прибравши їх, нам вдалося відновити текст напису № 453 (рис. 18):

гипо | мозн | рабѣсво | емѣста⁷⁷ | вронѣ

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабѣ своєму Ставрону.

Господи, допоможи рабу своєму Ставрону.

Запис зроблений помітно нижче напису Іоанна і з трьох сторін узятий у квадратну дужку, відкриту до кута стовпа. Зовнішній вигляд букв відрізняється від графіті № 28, 30, 451, 452.

Не виключено, що перші три записи зроблені від імені згаданих у графіті Олісави синів Святополка: Меркурія-Івана, Стефана й Іоанна. Повторення імені Іван не повинно дивувати, оскільки сини Святополка Меркурій-Іван й Іоанн могли бути народженими від різних дружин (не випадково у першого названо подвійне ім'я, а в другого, на відміну від першого, ім'я написано у повній формі). У Рюриковичів відомо досить багато випадків збігу імен рідних братів, причому й у випадках народження їх від різних дружин⁷⁸. Недарма графіті з ім'ям Іоанна трохи зміщено вниз відносно групи графіті Олісави, Меркурія-Івана і Стефана. Відмінність запису Стефана від написів Олісави і Меркурія-Івана може бути пояснена прагненням замовника підкреслити свою приналежність до них і в той же час виділитися серед загальної групи графіті. Оскільки запис Ставрона зроблений помітно нижче і виділений з даної групи рамкою, він, імовірно, називає людину, близьку до синів Святополка, але нижчого за них статусу.

На суміжному, північному, ребрі стовпа до зазначених написів примикають ще два, зроблені на значній відстані один під іншим, при цьому нижній розміщений на рівні запису Ставрона і також обведений квадратною дужкою, відкритою до ребра стовпа. Таким чином, обидва нижніх графіті на ребрах стовпа виявляються обведеними єдиною прямокутною рамкою. Значить, два написи на північному ребрі також пов'язані з родиною князя Святополка. Це підтверджується малюнком весла, зверненого лопаттю догори, продряпаний від нижнього до верхнього запису. С. Висоцький, помилково інтерпретувавши цей малюнок як зображення стріли з оперенням, наводив у своїх монографіях прорисовки весла без

Рис. 19. Запис-молитва сина Святополка Михайла (№ 28).

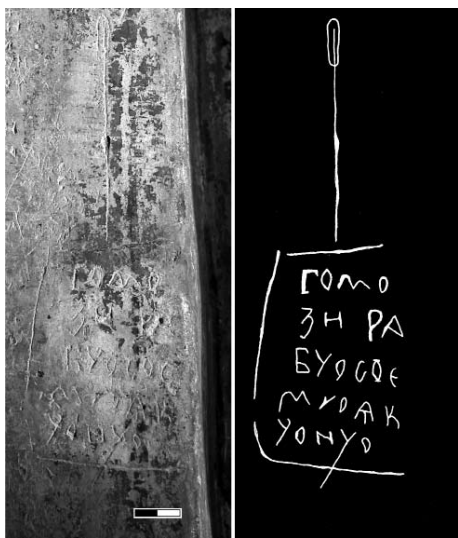

Рис. 20. Запис-молитва Якуна та малюнок весла (№ 29).

овального завершення його лопаті, у результаті чого вийшов звернений зубами нагору тризубець⁷⁹. Але на стіні чітко простежується овальна лопать весла з поздовжнім ребром посередині. Оскільки весло — відомий символ керманича (наприклад у Софії св. Фока, покровитель керманичів, зображений з веслом у руці), обидва нижні написи можуть належати „кормильцям” (від „кормити” — „управляти”) княжичів („пестунам”, дядькам-„вуям”, наставникам). Вертикаль зверненого догори весла також змушує згадати символіку вертикальної лінії, що йде знизу-вверх: це — знак підйому, росту, прогресу, досягнення перемоги, нових можливостей, і цей

знак вказує на особу, згадану у верхньому графіті.

Верхній запис, зроблений на рівні запису з ім'ям Олісави, був опублікований С. Висоцьким під № 28 [Висоцький 1966, с. 80-81; XXXI, 1; XXXII, 1; 1976, с. X, XI] (рис. 19). При повторному дослідженні напису, який чітко читається, виявлено єдину відмінність від опублікованого — це написання *о* замість *оу* у слові *своємү*:

гн⁸⁰по | мози | равүс | воємү⁸¹ | мнха | илү.

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози равү *своємү* Мнханлү.

Господи, допоможи рабу своєму Михайлові.

Як слушно зазначав С. Висоцький, напис не випадково витягнутий у вигляді колонки і розміщений поруч із написом Олісави. Дійсно, добре помітно, що напис Михайла явно орієнтовано на напис Олісави.

Нижче знаходиться графіті, що одержало у С. Висоцького номер 29 [Висоцький 1966, с. 81-82; XXXI, 2; XXXII, 2; 1976, с. X, XI] (рис. 20). При нашому дослідженні розходжень з опублікованим написом не виявлено:

п⁸²омо | зи⁸³ра⁸⁴ | вүсо⁸⁵е | мү⁸⁶оак | үоңү.

З розбивкою на слова: помози равүо с(в)оємүо Акүоңү.

Допоможи рабу своєму Якуну.

Автор нижнього напису, видряпаного на рівні запису Ставрона, Якун, приєднується до прохання Михайла і тому опускає слово „Господи”. У написі Якуна впадає в око цілий ряд помилок: у слові „своєму” пропущена літера *в*, у закінченнях замість діграфа *оу* поставлене *үо*. Крім того, літера *а* написана в дзеркальному відображенні.

Вигляд літер графіті, обведених рамкою (№ 20 та № 453), різний, однак явно помітне прагнення їхніх авторів використовувати за взірць запис Михайла (№ 28). Судячи з розходжень почерків, швидше за все ці графіті були видряпані самими Якуном і Ставроном.

Уся ця компактно розміщена група написів, поза всяким сумнівом, стосується кола близьких один одному людей, що мали безпосереднє відношення до великого князя Святополка. Відомо лише два київських князя, які носили ім'я Святополк, — Святополк I Володимирович (1018-1019) і Святополк II Ізяславич (1093-1113). С. Висоцький вважав, що напис

Олісави зроблений до 1107 р. матір'ю київського князя Святополка Ізяславича, оскільки Святополк Володимирович, іменований у писемній традиції “Окаянним”, помер у 1019 р., на думку Висоцького, за 18 років до побудови Софійського собору. Проте вчений відзначав архаїчність написання графіті, зокрема слова **кнѣгъчини** через редукований **ѣ** після літери **к** у першому ненаголошеному складі. Вже на Тмутараканському камені 1068 р. слово **кнѣзь** написано без **ѣ** після **к**. Палеографія напису з ім'ям Олісави перегукується з одними з найдавніших датованих написів Софії — 1022, 1052 і 1054 рр. Особливо прикметним є дуже давнє написання літери **ч** у вигляді чаші з відігнутими краями. Такий самий варіант написання літери **ч** ми зустріли при дослідженні фрагмента тиньку з написом-графіті (№ 483) з вищезгаданої промоїни XI століття на подвір'ї Софії з будівельним сміттям часів її зведення. І все ж, попри явну палеографічну архаїчність графіті, Висоцький „підтягував” його до часів Святополка Ізяславича, оскільки можливість зв'язку напису зі Святополком Володимировичем ним навіть не розглядалася. Відповідно напис Михайла дослідник пов'язував зі Святополком Ізяславичем, що мав хрестильне ім'я Михайло.

Як вважають, матір'ю Святополка Ізяславича була „ляховиця” Гертруда, дочка польського короля Мешка II і сестра короля Казимира I. Саме її В. Янін вперше ототожнив з Олісавою [Янін 1963, с. 142-143] Вчені, які прийняли версію В. Яніна, припускають, що Гертруда, ймовірно, одержала на Русі грецьке ім'я Єлизавета, тому зазвичай називають напис „графіті Гертруди-Олісави”⁸⁷. Але сам Висоцький указував на хиткість такого ототожнення, оскільки воно суперечить даним писемних джерел, зокрема Кодексу Гертруди (про це нижче) і літописному повідомленню під 1085 р., з якого випливає, що вона була матір'ю лише одного сина Ізяслава — Ярополка. Вчений був певен, що католичка Гертруда не могла перейти в православ'я, тому графіті, на його думку, зроблено іншою, не згадану в джерелах дружиною Ізяслава Ярославича [Висоцький 1966, с. 79-80]. На це його опоненти зауважують, що Святополк народився вже після одруження Ізяслава на Гертруді⁸⁸, яка залишалася його дружиною до самої смерті князя. Тому дехто з істориків сприймає Олісаву за наложницю Ізяслава, а Святополка — його позашлюбним сином. Проте ототожнення Олісави з якоюсь наложницею абсолютно неприйнятно, оскільки наложниця не могла титулуватися „руською княгинею”, до того ж у написі на стіні „митрополії руської”.

Натомість заперечення Висоцьким можливості ототожнення Олісави з Гертрудою цілком справедливе. Справа в тім, що існує низка досить серйозних контраргументів для такого ототожнення. Як відомо, зберігся так званий Кодекс Гертруди, що входить до складу Трійського Псалтиру або Псалтиру Егберта, створеного наприкінці X ст. для Трійського архієпископа Егберта (977 — 993). Між 1078 — 1086 р. рукопис на замовлення Гертруди доповнили майже сотнею молитов і п'ятьма мініатюрами. У своїх молитвах Гертруда неодноразово згадує лише сина Петра (Ярополка), а в одній зі своїх молитов вона кілька разів наполегливо називає Ярополка Ізяславича „єдиний син мій Петро” [unicus filius meus Petrus], хоча відомо, що Ізяслав мав ще двох синів — Мстислава і Святополка⁸⁹. Якщо Мстислав помер у 1069 р., то Святополк (пом. у 1113 р.) у роки створення Кодексу був живий⁹⁰. Отже, Святополк не міг бути сином Гертруди.

Другий вагомий контраргумент — це те, що молитви Гертруди написані латиною, а в поміщеному серед її молитов Символі віри присутне

католицьке „філіокве”. Тож Гертруда в православ'я не перейшла, залишившись католичкою. Нарешті, до цього варто додати, що в трьох зі своїх молитов Гертруда звертається до св. Олени, яку деякі дослідники цілком правомірно вважають покровителькою княгині, що мала хрестильне ім'я Олена. Цікаво, що в поміщеному на початку Кодексу місяцеслові під 21 травня значиться пам'ять лише св. Олени без її парного святого Костянтина, і це явне порушення традиції може свідчити на користь особливого значення даної святої для Гертруди. Водночас жодна з молитов Гертруди не звернена до св. Єлисавети. Тобто згадувана в написі на стіні Софії Олісава — аж ніяк не Гертруда.

Але чи могла вона бути матір'ю Святополка (Михайла) Ізяславича, чий автограф, на думку Висоцького, розміщений поруч із записом Олісави? Завважимо, що графіті Михайла не можна прийняти за автограф Святополка Ізяславича вже тому, що скромне самопринизливе іменування правлячого великого князя „рабом Михайлом”, цілком допустиме в інших випадках при зверненні до Бога, в даному разі було неможливим, бо у сусідньому графіті „Святополча матір” гучно титулується „руською княгинею”. Соціальний статус великого князя і його матері, яка, на відміну від нього, не правила Руссю, були, певна річ, різними.

З усього сказаного випливає, що напис, який міцно ввійшов у науку під назвою „графіті Гертруди-Олісави”, повинен інтерпретуватися інакше. Якщо прийняти запропоноване Н. Нікітенко датування Софії 1011-1018 рр., все стає на свої місця. Логічно думати, що зазначені графіті відносяться до родини Святополка I (Петра) Володимировича, який був великим київським князем у 1018-1019 р. і навіть карбував власну срібну монету⁹¹. Це був авторитетний і впливовий правитель, одружений на дочці знаменитого польського князя (з 1025 р. — короля) Болеслава Хороброго. Святополк мав дипломатичні і військові взаємини з візантійським імператором Василем II, що після загибелі своїх племінників Бориса і Гліба, вбитих на замовлення Ярослава [Ильин 1957, с. 146-166; Нікітенко 2000, с. 14-26; 2007, с. 227-262], зважаючи на все, підтримав Святополка. Відтак, Олісава — це та красуня „грекиня”, розстрижена Святославом Ігоровичем черниця, першим чоловіком якої був убитий Володимиром у 980 р. його старший брат Ярополк. Літопис повідомляє, що Святослав привів її для свого сина Ярополка з Болгарії „красоты ради лица ея”. Коли Володимир женився на ній, вона „бѣ непрадна”, тобто вагітна Святополком [Бугославский 2006, с. 133]. Святополк, отже, був сином Ярополка, але Володимир усиновив його і дав йому Турів.

За повідомленням Титмара Мерзебурзького, коли 14 серпня 1018 р. Болеслав зі своїм зятем Святополком Володимировичем узяли залишений Ярославом Київ, то кияни прийняли Святополка з почестями „як свого пана” [Титмар 2005, с. 177]. З контексту повідомлення Титмара випливає, що Святополк був інтронізований у Софії Київській, де його урочисто зустрів митрополит з церковними реліквіями, і де пізніше регулярно відбувалися посаження на київський стіл. Святополкові в 1018 р. було 38 років, його матері Єлисаветі (Олісаві) — близько 55.

Прикметне, що Ярослав, який задекларував продовження справ батька, назвав старших дітей на честь хрестителів Русі Володимиром і Анною, а дочок — іменами особливо відзначених у літописі (а значить і в житті) дружин батька: Єлисаветою, Анною, Анастасією (Анастасія — християнське ім'я Рогніди згідно Тверського літопису). За середньовіччя

іменослов правлячих династій був дзеркалом політичних орієнтацій і домагань. При виборі імені дитини керувалися системою родинних зв'язків; ім'я давалося на честь предка, пов'язувало спадкоємця з історією роду і передавало цей зв'язок у майбутнє. В основі середньовічної антропоніміки лежала не стільки ідентифікаційна функція, скільки можливість установаження зв'язку людини з долею, родом, небесним патроном. Ім'я було своєрідною квінтесенцією родових зв'язків.

Отже, у Святополка Володимировича, судячи з розглянутих софійських графіті, було чотири сини: Михайло, Меркурій-Іван, Стефан, Іоанн⁹². Графіті з ім'ям Михайла явно виділено з ряду записів, що знаходяться під графіті про Олісаву і не випадково розміщено на одному рівні з ним. Це свідчить про те, що Михайло був старшим за своїм династичним статусом (але не обов'язково за віком) серед синів Святополка і, ймовірно, розглядався як спадкоємець батька. Це міг бути син Святополка від його останнього, безсумнівно, престижного шлюбу з дочкою Болеслава Хороброго, укладеного, як вважається, між 1008-1013 рр. [Войтович 2006, с. 248]⁹³ У такому разі, княжичеві Михайлові Святополчичу за регентства Олісави було не більше 10 років. Напевно, княжич був названий на честь знаменитого предка по лінії матері — князя-хрестителя Польщі Мешка (Михайла) I (бл. 922-992). Принаймні, таке ім'я, згодом послідовно повторюване в династії Пястів, одержав брат матері, майбутній король Мешко II Ламберт (990-1034).

Виникає питання: чи міг Ярослав назвати дочку Єлизавету ім'ям матері Святополка Окаянного? Але офіційна версія вбивства Бориса і Гліба Святополком, на якого „списали” чужий політичний злочин, остаточно склалася далеко не відразу. У XI ст. ще були живі ті, хто пам'ятав події усобиці Володимировичів або довідався про них з вуст очевидців. Сучасники Святополка не могли не знати, що у 1015 р. він не княжив у Києві, і його в момент загибелі Бориса і Гліба на Русі не було. Згідно Еймундової саги, війна за владу на Русі йшла між Бурислейфом (Борисом), який отримав від батька київський стіл, і новгородським князем Ярислейфом (Ярославом). Ярослав, узявши Київ, і замовив варягам таємне вбивство Бориса [Еймундова сага 1858, с. 518-519, 531].

Надійне алібі Святополкові дає хроніка Тітмара. Вона повідомляє, що незадовго до своєї смерті Володимир посадовив інтригуючого проти нього Святополка, його дружину та її капелана Рейнберна в темницю, а щойно після смерті батька Святополк, скориставшись моментом, вирвався з ув'язнення і втік до тестя в Польщу, залишивши в темниці дружину і Рейнберна [Тітмар 2005, с. 163]. На Русь Святополк повернувся разом з Болеславом лише влітку 1018 р. Про те, що навіть сини Ярослава не вважали Святополка Окаянним, свідчить той факт, що імена Ярополк (на честь батька Святополка) і Святополк-Михайло (на честь Святополка і його сина) дав своїм синам Ізяслав Ярославич, одружений, як і Святополк Володимирович, на “ляховиці” королівської крові. Дані князівської антропоніміки свідчать про те, що в родовій традиції Рюриківичів протягом усього XI — початку XII ст. Святополк не вважався вбивцею Бориса і Гліба, оскільки його ім'я зафіксоване ще в трьох князів цього періоду [Пошпє 1995; Литвина, Успенский 2006, с. 50].

Простежується орієнтація Ізяслава Ярославича на династичну лінію Ярополчичів, від діда до онука: Ярополк Святославич — Святополк — Михайло. Причому ця лінія київських правителів більш давня і легітимна,

ніж лінія Володимировичів, адже Володимир Святославич відібрав владу, життя, дружину і сина у свого старшого брата Ярополка. Ізяслав же, як старший серед Ярославичів, у боротьбі з ними апелював до свого старшинства. У всякому разі, Ізяслав мав великі претензії на династичну першість: його старший син Ярополк і дружина останнього Кунігунда-Ірина були короновані Римським Папою як король і королева Русі, про що була видана спеціальна папська булла від 17 квітня 1075 р.

Напевно, не останню роль у такій політиці Ізяслава відіграла його дружина Гертруда і польський двір, що стояв за її спиною й хотів мати свою креатуру на київському столі. Про це свідчить весь хід подій за князювання Ізяслава. Не можна скидати з рахунків і родинні зв'язки. Дружина Ізяслава і мачуха Святополка Ізяславича — Гертруда доводилася племінницею дружині Святополка Володимировича. Польський двір, з яким перебував у близькому родинному зв'язку Ізяслав, напевно, не забув кривавої усобиці 1015–1019 рр., загибель Святополка і, зважаючи на все, його сім'ї, у тому числі польської княжни.

Вірогідно, мати Святополка І Володимировича Олісава була київською правителькою в той короткий період, коли її син загинув, а Ярослав або ще не ввійшов до Києва, або не встиг офіційно вокняжитися в ньому. Історія загибелі Святополка досить темна. Складно визначити, чи дійсно він у 1019 р. втік з бойовища на Альті після поразки від Ярослава і безвісно згинув у пустелі „межю Ляхы и Чехы”, як запевняє літопис, або ж, як і Борис, пав жертвою змови. Літописна розповідь про події 1015-1019 р., названа істориками „тенденційним історичним романом”, мало що може прояснити.

Досить цікаве і графіті Якуна. За слушною думкою С. Висоцького, запис зробив варяг-християнин, що не надто добре володів руською грамотою, а тому припустився низки помилок⁹⁴. Дослідник припускав, що Якун міг бути наближеним до Святополка Ізяславича, можливо, мечником (посадовою судовою особою). Ім'я Якун згадується в князівському роді під 944 р., так звали онука Рюрика і племінника Ігоря Рюриковича. Під 1024 р. ще раз згадується Якун, князь варязький, за яким послав за море Ярослав, аби той зі своїми варягами допоміг йому здолати брата Мстислава, що прагнув захопити Київ: „и приде Якунъ с Варягы, и вѣ Якунъ слѣпъ, и лѹда вѣ ѹ него золотомъ истъкана”. В „сѣчи сианон и страшнои” під Лиственном, де Ярослав був розбитий, Якун втратив свою золоту „лѹдѹ” (плащ). Ярослав утік у Новгород, а Якун — за море [Бугославский 2006, с. 186-187].

Навряд чи в літописному тексті під 944 і 1024 р. згадується один і той самий Якун, занадто вже великий розбіг років. Можна лише гадати, що варязький конунг Якун, котрий згадується під 1024 р., був, як і його тезка-попередник, родичем Рюриковичів і служив спочатку Святополкові, а потім, коли той загинув, — Ярославові. Таке було в звичаї у варягів: найматися на службу до того, хто має кошти і добре платить, тобто до правлячого князя. Напевно, варяг Якун (ймовірно, близький родич по лінії Володимира) і Ставрон (судячи з імені, — грек, можливо, родич Олісави) були кормильцями синів Святополка. Варяг виховував княжичів як воїнів, грек прищеплював їм візантійську вченість і знання етикету. Розглянуті графіті — своєрідна декларація прав династії Святополка на київський стіл. У тих умовах заявити такі права на князівських хорах „митрополії руської”, у якій інтронізували засновника цієї династії, було вельми актуальним.

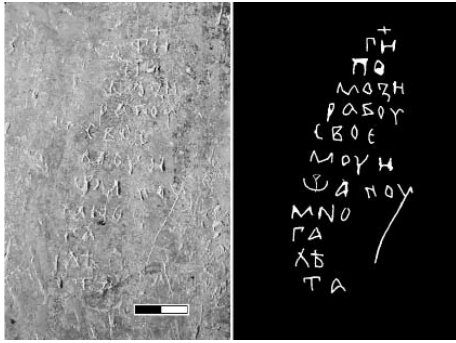

Рис. 21. Запис-молитва київського митрополита Іоанна I (№ 105).

Дуже цікавимо є й графіті Іоанна, що знаходиться трохи осторонь від розглянутих записів, але, поза всяким сумнівом, пов'язаного з ними. Опубліковане С. Висоцьким під № 105 (рис. 21) графіті [Высоцкий 1976, с. 31-32, табл. VIII, IX, X, XI] при повторному дослідженні розходжень не дало:

ГН⁹⁵ | по | мози | рабоу | своє | моуи | ω⁹⁶аноу | мно | га | лѣ | та.

З розбивкою на слова: Г(оспод) и помози рабоу своємоу Іваноу (на) многа лѣта.

Господи, допоможи рабу своему Іоанну (на) многая літа.

Розміщене нижче записів Олісави та Михайла і вище записів Якуна і Ставрона, на рівні малюнка весла, воно, по-перше, маркує високий соціально-статус Іоанна, а по-друге, — його роль керманіча правлячої еліти. С. Висоцький відзначив дивну видовженість напису у вертикальному напрямку і якесь відношення Іоанна, особистість якого дослідник не встановив, до Михайла й Олісави. Нам здається, що специфіка написання графіті уздовж весла, спрямованого від автографа Якуна до напису Михайла, обумовлена прагненням автора графіті — Іоанна акцентувати свою роль духовного керманіча, наставника юного княжича. Написання графіті нагадує супровідні написи-імена святих біля їхніх зображень у соборі. Характерним є написання імені Іоанн через ω (омегу), що, ймовірно, видає в авторові графіті грека. До того ж омега написана у вигляді якоря, а якір, як добре відомо, — символ Церкви. Отже, Іоанн у даному випадку ототожнюється з Церквою, яка окормляє своїх духовних чад, що змушує згадати митрополита Іоанна I, який очолював Руську Церкву в першій третині XI ст. [Поппе 1989, с. 192-193]. Гадають, що саме митрополит Іоанн 14 серпня 1018 р. влаштував Болеславу і Святополку, які взяли Київ, згадувану Титмаром урочисту зустріч у монастирі Св. Софії [Титмар 2005, с. 177]. Значить, усі ці графіті називають правлячу верхівку Русі кінця другого десятиліття XI ст.

Крім ідентифікації графіті та одержання нових даних з генеалогії Рюриковичів, вельми важливим є те, що графіті засвідчують дуже раннє датування Софії, яка в 1019 р. була функціонуючим храмом, прикрашеним мозаїками і фресковим розписом. Відтак графіті 1019 і 1022 рр. фактично підтверджують гіпотезу про виникнення собору в другому десятилітті XI століття.

Отже, в Іларіона були всі підстави стверджувати, що Ярослав завершив незакінчене Володимиром. Софійський собор, що виник на рубежі їхнього правління, у 1011-1018 рр., є найдавнішим храмом, який зберігся на східнослов'янських землях. Як найвище духовне і матеріальне втілення та вражаючий за своєю силою художньо-символічний образ християнської Київської Русі, Софійський собор засвідчує дуже раннє оформлення її державності, становлення суверенітету та культури, не залишаючи сумнівів у тому, що саме з добою Володимира, а не Ярослава, пов'язаний апогей ранньофеодальної Русі⁹⁷.

Примітки:

- ¹Літера **ѕ** вдвічі вища за інші, над нею титло у вигляді горизонтальної риски.
- ²Літера **ѣ** за розмірами дорівнює **ѕ**, титло над нею не простежується.
- ³С. Висоцький читав цю літеру як **л** і, приєднавши до неї дві літери верхнього рядка, на його думку **о** і **є**, отримав закінчення **лоє**, яке додав до чисельника **ѕѣ** (6500). В результаті цього він отримав, як слушно зазначили В. Орел та А. Кулик, невірогідну, з лінгвістичної точки зору, форму „пятисотлоє” або „пятисотое”. Аби отримати дату 6550, С. Висоцький останню літеру першого рядка (його початок був хибно прочитаний як „вѣ лѣто”) и визначив як **н** (50) і поставив її перед чисельником **ѕѣ** (6500) з неможливим написанням десятків перед тисячею, що справедливо критикували В. Орел та А. Кулик. Самі вони розглядали зазначену літеру як **л** або, радше, **м**, про що, на їхню думку, свідчить „невеликий слід над лівим нахиленим елементом”. Насправді цю літеру абсолютно неможливо прийняти за **м**, оскільки жодного сліду необхідного для літери **м** „елементу” на тиньку не простежується, натомість чітко читається **л**, ліва скісна якої спускається із значним ухилом і перетинає літеру **ѣ**; над **л** прокреслене титло у вигляді горизонтальної риски, яке з’єднується із верхньої частиною літери. Варто вказати ще на одну, допущену В. Орлом та А. Куликом, неточність: транслітеруючи текст, літери верхнього рядку, які С. Висоцький читав як „лоє”, вони запропонували читати як „поѣ”; проте жодних слідів літери **п** не помітно ні на стіні, ні на фотографіях С. Висоцького, якими користувались дослідники.
- ⁴Літера **п** частково пошкоджена в нижній частині, проте чітко простежується; С. Висоцький читав її як літеру **є**, В. Орел і А. Кулик — як літеру **ѣ**, приналежну до іншого запису. Наступні літери були пропущені дослідниками.
- ⁵Літера значно пошкоджена, що робить її схожою на кириличну **о** або грецьку **δ**. Відновлена нами за контекстом як літера **с**.
- ⁶Літера не простежуються через пошкодження тиньку, збереглася лише вертикальна риска та фрагмент горизонтальної, що примикає до її середини зліва. Пошкоджена літера може бути реконструйована як **ц**, **н** або **ѣ**. За контекстом найбільш прийнятним виступає її реконструкція як літери **ц**. Наступна літера не збереглася, слідів її простежити не вдається. За контекстом реконструюється як **ѣ**.
- ⁷Літера знищена вибоїною, за контурами відновлюється як **л**.
- ⁸Слово **златон** С. Висоцький розглядав як напис **вѣ лто н** (в літо 50), В. Орел і А. Кулик — правильно визначили його як **златон**.
- ⁹Середню частину рядка займають літери **ѕѣ**, розглянуті вище.
- ¹⁰Над літерами **ги** знаходиться титло в у вигляді горизонтальної риски.
- ¹¹Титло над літерами **ди** не простежується. Пошкоджена верхня частина літери **и** дозволяє припустити, що титло, скоріш за все, не збереглося. Можливим також є те, що скорочене слово було написане і без титла, що також неодноразово зустрічалося серед графіті собору. Наступні літери були пропущені дослідниками.
- ¹²Літери не простежуються, за контекстом можуть бути відновлені як **пр**.
- ¹³Літера **с** пошкоджена вибоїною у нижній частині.
- ¹⁴Літера **т** значно пошкоджена вибоїнами та подряпинами. Найбільш помітною є паралельна щоглі літери вертикальна риска зліва, яку можна прийняти за штрих, що замикає перекладину. Оскільки подібний штрих, що уходить до вибоїни, знаходиться справа, літера може бути реконструйована у вигляді **т**, в якій замикаючі перекладину штрихи-засічки спускаються майже до основи

щогли, яка внизу завершується горизонтальною засічкою із видовженою правою частиною. Таке написання притаманне ранньому XI ст. — воно зустрічається в слові „Петрос” в легенді монети II типу Святополка I: „**Огеос Петрос**” (1018 р.) [Сотникова, Спасский 1983, с. 86]. Дана палеографічна ознака є, поза сумнівами, важливим датуючим чинником. Крім того, варто взяти до уваги символічний аспект: така **т**, утворена трьома буквами **г** (гама), означає 9, оскільки **г** має числове значення 3. Число 9 означає кінець, межу цифрової серії до її повернення до одиниці — символу Бога [Керлот 1994, с. 576, 579]. Себто застосування такої букви може означати кінець часів, Друге Пришестя і прийдешне воскресіння праведних. Мабуть, таке саме значення надано цій букві на монеті Святополка, оскільки його патрон апостол Петро, в чие ім'я вписано подібну **т**, провіщує скорий прихід Божого дня і створення неба нового і нової землі, на яких запанує праведність (2 Петр. 3: 10-13).

- ¹⁵Літера **и** пошкоджена дрібними подряпинами та вибоїнами. Невелика подряпина, верх якої уходить у вибоїну, проходить від верхньої частини лівої щогли літери до нижньої частини правої. Внаслідок цього літера **и** більше нагадує **и**. Проте при уважному дослідженні прорізів досить чітко простежується саме остання, оскільки характер прорізів скісної відрізняється від інших.
- ¹⁶Титло над літерами **ги** не простежується.
- ¹⁷Літера **м** частково пошкоджена.
- ¹⁸Літера **о** значно опускається під рядок, що обумовлено намаганням автора вмістити її у вузький простір між верхньою частиною літери **з** напису № 1 і титлом над цією літерою.
- ¹⁹Ліва щогла літери **и** співпадає зі щоглою літери **ф** попереднього графіті.
- ²⁰Цифра 50, на думку С. Висоцького, була складена з літер **м** (40) та **і** (10) .
- ²¹Літера „**і**” при дослідженні виявилась звичайною подряпиною, що досить добре простежується по співвідношенню літери та титла — в усіх чотирьох випадках лівий край титла дещо виступає вперед.
- ²²В. Орел і А. Кулик розглядали цю літеру як грецьку Δ , проте її нижня частина, хоча і збереглась погано, дозволяє ідентифікувати її як кириличну **д**.
- ²³Над літерами **ги** титло у вигляді горизонтальної риски.
- ²⁴Літера частково пошкоджена.
- ²⁵Літера частково пошкоджена.
- ²⁶Літера частково пошкоджена.
- ²⁷Наявність другої літери **в** в слові **петрови** можна пояснити тим, що в процесі прорізання літери тиньк частково викришився, тому автор вимушений був прокреслити **в** знову.
- ²⁸Над літерами **ги** титло у вигляді горизонтальної риски.
- ²⁹Літера частково пошкоджена.
- ³⁰Тиньк у місці розташування буквосполучення **ни** пошкоджений, складається враження, що літери були написані у вигляді лігатури, хоча з певністю про це говорити неможливо.
- ³¹Через пошкодження тиньку літера може читатись як **и** або **к**.
- ³²Над літерами **ги** титло у вигляді горизонтальної риски.
- ³³Літера частково пошкоджена, відновлюється за контурами.
- ³⁴Літера частково пошкоджена, відновлюється за контурами.
- ³⁵Літера **а** написана над рядком; скоріше за все, під час написання молитви автор пропустив літеру і змушений був написати її над рядком.
- ³⁶Літера **ү** написана у вигляді чаші на короткій ніжці.

- ³⁷В оу перша складова о викришилась, проте контури простежуються; від написаної у вигляді чаші літери ү збереглась лише верхня частина.
- ³⁸Літери знищені вибоїнами.
- ³⁹Збереглась лише дужка а.
- ⁴⁰Літера частково пошкоджена, проте за контурами легко відновлюється.
- ⁴¹Літери знищені вибоїнами тиньку.
- ⁴²Літера частково пошкоджена.
- ⁴³Над го знаходиться титло хвилеподібної форми.
- ⁴⁴Літери мо дуже пошкоджені, проте відновлюються за контекстом.
- ⁴⁵Всі літери в слові равоу пошкоджені.
- ⁴⁶Над літерою г простежуються фрагменти прямого титла.
- ⁴⁷Літери знищені вибоїнами тиньку, простежуються лише окремі фрагменти.
- ⁴⁸Від літери р збереглась лише щогла.
- ⁴⁹Літери знищені вибоїнами тиньку, простежуються лише окремі фрагменти.
- ⁵⁰Перша літера написана у вигляді лежачої вісімки. Таке написання літери S також зустрічається при написанні року ще у двох датованих грекомовних графіті XI ст., одне з яких з датою 1038/39 р. виявлене О. Євдокімовою у південній сходовій вежі, а друге (№ 803) — на південній стіні апсиди Георгієвського вівтаря з датою від 1062/1063 до 1071/1072 р. (остання літера року знищена вибоїною, чітко простежуються лише ζφο — 657...) В усіх випадках титла над літерами відсутні. Тож, „покладання” літери передавало її цифрове значення. Так, принаймні, вважав С. Висоцький, пояснюючи цифру 9 у вигляді лежачої ϕ в записі XI ст. про поставлення владики [Висоцький 1966, с. 37]. Очевидно, „покладання” літери маркувало дату, а відтак першої літери в рядку — початок цифрового значення наступних літер. Враховуючи наявність трьох грекомовних написів з подібним написанням числівників, можемо констатувати існування такої традиції, притаманній письмовій культурі XI ст.
- ⁵¹Над літерою прокреслене титло у вигляді скісної.
- ⁵²Літера з вдвічі більша порівняно з іншими, над нею простежуються залишки титла у вигляді горизонтальної риски.
- ⁵³Комплексний аналіз писемних джерел та результатів натурних досліджень приводить до висновку, що крім Десятинної церкви і Софії, візантійські майстри з 989 по 1022 р. звели в Києві низку кам'яних палаців та укріплення „міста Володимира” і „міста Ярослава” із Золотими воротами та надбрамною Благовіщенською церквою [Никитенко 1999, с. 199-241, 253-254].
- ⁵⁴Про коректний переклад цього вислову Тітмара див.: Никитенко Н.Н. 1999, с. 215-219.
- ⁵⁵Зовсім не випадково в мозаїках і фресках Софії чітко простежується широка послідовна глорифікація княжого подружжя хрестителів Русі — Володимира й Анни. Особливо виразно цей мотив звучить у знаменитих світських фресках — княжому груповому портреті центральної нави і в тріумфальному циклі двох сходових веж. На портреті було зображено родину Володимира і Анни, до складу якої на замовлення Ярослава було введено його образ, причому Ярослав, як старший за віком, очолював шість княжичів. Портрет, вписаний у підкупольний христологічний цикл, ілюстрував освячення Софії й символізував хрещення Русі, стверджуючи рівноапостольність Володимира Хрестителя. На фресках веж зображено укладення династичного шлюбу Володимира й Анни, що започаткував хрещення Русі [Никитенко 1999].
- ⁵⁶На сьогодні в науці накопичено значну кількість фактів, отриманих при натурних (у тому числі — лабораторних) дослідженнях, які підтверджують хронологічну близькість Десятинної церкви і Софії Київської; ці факти не можна

ігнорувати, обмежуючись суто умозоровими побудовами. Дослідники давно звертали увагу на аналогічне вирішення планово-просторової структури, фундаментів і архітектурних форм Десятинної церкви і Софії [Каргер 1961 с. 31-33, 49, 178-179, 180-181; Логвин 2001, с. 28]. Результати пектографічного і спектрального аналізів глини і поливи плит підлоги обох храмів показали їхню повну ідентичність між собою [Макарова 1967, с. 36-38]. Неодноразово відзначалася також стилістична близькість мозаїк і фресок Софії до пам'яток X — раннього XI ст. [Лазарев 1960, с. 74, 80, 101, 111, 157; 1978, с. 79-80] та їх вражаюча подібність до монументального живопису Десятинної церкви [Логвин 1977, с. 181]. Всебічний аналіз фрагментів мозаїчного і фрескового тиньку Десятинної церкви показав, що за техніко-технологічними ознаками та стилістикою живопису він повністю ідентичний лише тинькові Софії Київської, що дозволяє вбачати безперечний генетичний зв'язок між обома храмами [Коренюк 1995; Ганзенко, Коренюк, Меднікова 1996, с. 73].

⁵⁷Над літерами **ги** титло хвилясте, а не хрестоподібне, як у прорисовці С. Висоцького.

⁵⁸Над літерою **т** титло хвилясте.

⁵⁹У прорисовці С. Висоцького літера **ò** вказана як втрачена, проте її права частина досить добре простежується.

⁶⁰Б. Рыбаков розглядав цю літеру як **ъ**: Рыбаков 1964, с. 16.

⁶¹Літери **ѣи** С. Висоцький читав як **чи**: Высоцкий С.А. Древнерусские., с. 73, Б. Рыбаков та В. Німчук — як **чи**: Рыбаков 1964, с. 16; Німчук 1967, с. 89; лише А. Залізник правильно відкоригував закінчення напису як **ѣи**: Залізник 2004, с. 282.

⁶²Літера **л** прокреслена над рядком.

⁶³Над літерами **пслъ** титло кутове із вписаним у нього надрядковим **л**.

⁶⁴Літери в словосполученні **стынысьчии** приблизно вдвічі вищі за інші.

⁶⁵Над літерами **ги** титло хвилясте.

⁶⁶На прорисовці С. Висоцького відстань між літерами **р** і **к** значно звужена, насправді між ними розміщувалась ще одна літера, від якої збереглися лише контури, які дозволяють ідентифікувати її як **с** або **є**. Останній варіант є більш прийнятним.

⁶⁷Християнська двоімєнність, що знаходить численні приклади у пізніх Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006, с.382-390], судячи з усього, мала свою традицію, оскільки, наприклад, із джерел відомо, що дружина Володимира Святославича Анна мала друге ім'я Олена, дружина Ярослава Мудрого Ірина іменувалася ще й Анною, а його онук Ярополк Ізяславич носив християнські імена Петро та Гаврило. Цей давньоруський звичай, який практикувався, до речі, у Візантії та в країнах візантійського культурного ареалу, пояснюється тим, що дитину спочатку називали на 8-й день після народження таємним молитовним ім'ям, а на 40-й — відомим усім хрестильним [Theophanis Chronographia, р. 626-627; Дмитриевский 1884, с. 262-263; Голубинский 1911, с. 517]. Потаємність перших імен, відомості про які розсіяні в письмових джерелах, храмовбудівництві, образотворчому мистецтві, не дозволяє чітко простежити зазначену традицію. А. Ф. Литвина і Ф. Б. Успенський у цьому зв'язку відзначають: „Как кажется, подобная „неуловимость” дополнительных христианских имен князя связана с самим характером их функционирования и их особым статусом — имена эти носили принципиально непубличный характер, а сам феномен двуименности не принадлежал к числу явным образом декларируемых явлений” [Литвина, Успенский 2006, с. 382].

⁶⁸Над літерами **ги** титло хвилясте.

⁶⁹Літера **м** частково пошкоджена вибоїною.

⁷⁰Літера **т** дещо підвищується над рядком.

⁷¹Від літери **ф** збереглися лише контури, оскільки її середня частина викришилась.

⁷²Літера **а** написана у дзеркальному відображенні.

⁷³Літера **а** написана у дзеркальному відображенні, від неї збереглися лише контури, оскільки середня частина викришилась.

⁷⁴Від літери **г** збереглася лише горизонтальна риска.

⁷⁵Над літерами **ги** титло хвилясте.

⁷⁶Літери знищені вибоїною, збереглася лише невелика скісна риска справа внизу (нижня частина **о**); пошкоджена частина легко відновлюється за контекстом як літери **бо**.

⁷⁷Від літери **а** збереглися лише контури, оскільки її середня частина викришилась.

⁷⁸Наприклад, у Володимира Андрійовича Хороброго (1353-1410) було два сини на ім'я Андрій; в онука Володимира Андрійовича, Василя Ярославича, від різних шлюбів було два сини на ім'я Іоанн; у Михайла Олександровича Тверського (1364-1399) було два сини Олександрі; в Андрія Олександровича Ростовського (пом. після 1417) — два Іоанни; у Федора Андрійовича Ростовського (кін. XIV — поч. XV ст.) — теж два Іоанни тощо. Відомо, що іноді молодшій дитині давали ім'я старшого брата при житті останнього (напр. у родині Василя Ярославича, в якого старший і молодший Івани народилися від різних дружин). Вважається, що наявність братів-тезок від різних дружин може пояснюватись тим, що новий шлюб означав якусь нову точку відліку в сімейному іменослові [Литвина, Успенский 2006, с. 232-233]. Зрозуміло, що таке явище не було нововведенням пізніх Рюриковичів, а випливало з більш древньої традиції, що підтверджують записи „синів Святополчих” Меркурія-Івана й Іоанна.

⁷⁹Высоцкий С.А. Древнерусские... - Табл. XXXII, 1, 3; Высоцкий С.А. Средневековые... — Табл. XI.

⁸⁰Над літерами **ги** титло у вигляді хреста.

⁸¹С. Висоцький читав літеру **ү** як діграф **оү**.

⁸²Права щогла літери **ї** не простежується, внаслідок чого вона нагадує літеру **г**.

⁸³Між літерами **нр** знаходиться проміжок, приблизно на розмір літери.

⁸⁴Літера **а** написана у дзеркальному відображенні.

⁸⁵Літера **о** зверху та знизу обмежена невеликими горизонтальними штрихами.

⁸⁶Складова діграфу **оү** — **ү** простежується слабо.

⁸⁷Із новіших публікацій з такою атрибуцією див. Войтович 2006, с. 310-311; Поппа 2007, с. 208-209.

⁸⁸За лаконічним повідомленням Новгородського першого літопису — в 1050 р. Відштовхуючись від побічних даних гадають, що шлюб Ізяслава з Гертрудою, час укладення якого невідомий, стався близько 1043/44 рр. [Поппа 2007, с. 212].

⁸⁹В науці не існує єдиної думки щодо черговості народження синів Ізяслава. Старшим зазвичай вважають Мстислава, начебто бастарда, який народився до одруження Ізяслава на Гертруді, й після перемоги Ізяслава над Всеславом Ізяславичем був у 1069 р. поставлений полоцьким князем, після чого незабаром помер. Услід за ним полоцький стіл посів його брат Святополк, котрого вважають то сином Гертруди, то невідомої за джерелами другої дружини Ізяслава, то його наложниці. Так само достеменно не відомим залишається час смерті Гертруди, оскільки літописний запис під 1107 р. про смерть княгині, Святополчої матері, з огляду на дані, що містить Кодекс Гертруди, не можна

однозначно пов'язувати з останньою.

⁹⁰Ми не схильні надавати цитованим словам молитви Гертруди лише емоційний зміст (у значенні „найбільш улюблений, незрівнянний”), як це робить А. Поппе, який проте підкреслює, що даний вислів з'являється в цій молитві шестикратно [Поппе 2007, с. 207]. У контексті материнської молитви було гріховним, а тому абсолютно неприпустимим говорити про Ярополка як про свого єдиного сина, якби у Гертруди був ще один син — Святополк. Наполегливий акцент на тому, що Ярополк — єдиний син Гертруди може вказувати на його виключне право на Київ у протиставу Святополкові. Зовсім не випадково під час вигнання Ізяслава його братом Святославом з Києва у поневіряннях Ізяслава в еміграції на Заході впродовж 1073 — 1076 рр. його, як відомо, супроводжували Гертруда і Ярополк, а Святополка з ними не було. Тож логічно думати, що Гертруда взяла з собою до Польщі свого єдиного сина Ярополка, проігнорувавши пасерба Святополка.

⁹¹Існують три групи монет Святополка I, на реверсі яких зображений двозуб з лівою фалангою у вигляді рівнораменного хреста [Сотникова, Спасский 1983, с. 82-96]. Двозуб був князівським знаком Святослава Ігоровича, а після нього, як вважають, — Ярополка Святославича — рідного батька Святополка; натомість князівським знаком Володимира був, як відомо, тризуб. Так, ймовірно, Святополк відзначив власну першість серед братів-суперників, підкресливши своє походження від старшого сина Святослава — Ярополка, якому батько залишив київський стіл. Причому на аверсі першої групи монет Святополк зображений на престолі, у мантиї й візантійській короні-стемі, увінчаний хрестом і прикрашений дорогоцінними підвісками-перпендуліями. Двозуб зверху доповнений невеликим хрестиком, що акцентує християнство Святополка. Саме на монетах даної групи фігурує напис “Святополк на столе, а се его сребро”. Це титульний варіант монети Святополка, наполовину грека за походженням, який, можливо, одержав візантійську корону і царський (кесарський) титул при вояжінні в Києві. На двох інших типах монет на аверсі зображений святий патрон Святополка — апостол Петро із супровідним написом “Петвр” “Петрос”, а двозуб доповнений півмісяцем (у першому випадку) і якорем (у другому), що символізують Церкву і репрезентують Святополка як її вірного сина.

⁹²Прикметне, що „сини Святополчі” називаються не князями (титульними), а хрестильними іменами. Це може вказувати на те, що вони ще не встигли отримати своїх уділів, оскільки їх батько Святополк I правив на Русі впродовж нетривалого часу. Натомість сини Святополка II, що носили княжі імена Мстислав, Ярослав, Брячислав та Ізяслав, мали власні княжіння. Встановлено, що саме княжі (мирські чи родові) імена фіксували статус їх носіїв у системі родових стосунків [Литвина, Успенський 2006, с. 118].

⁹³Зрозуміло, що майже 40-річний Святополк міг мати до одруження з польською князівною дружину, яка померла, можливо, й не одну.

⁹⁴Під час обговорення нашої доповіді на дану тему на IV міжнародній конференції „Софійські читання” (Київ, 25-26 жовтня 2007 р.) відома російська дослідниця Т. В. Рождественська висловила сумнів у тому, що автор даного графіті Якун слабо володів руською грамотою, оскільки, за словами Рождественської, заміна в написі діграфу оу на уо — характерна риса писемності цього періоду. Але в жодному із сотень софійських графіті, досліджених на сьогоднішній день, така заміна більше не зустрічається; до того ж, чим іще, як не поганим володінням грамотою, можна пояснити написання „соему” замість „своему”? А те, що напис зроблений варягом, підтверджує вже саме його ім'я Якун. Так що, на нашу думку, припущення С.О. Висоцького залишається в силі.

⁹⁵Над літерами **ги** титло хрестовидної форми.

⁹⁶Літера **ω** написана у вигляді якоря.

⁹⁷Ця, здавалося б, зрозуміла теза, яку обгрунтував ще М. Грушевський [Грушевський 1992, с. 1-2], наразі потребує нагадування, оскільки в сучасних публікаціях поширена думка про „золотий вік” Ярослава як кульмінаційний етап у розвитку Київської Русі [див. напр.: Толочко 2002, с. 242; Семенкова 2004, с. 84]. Не останнім чином це обумовлено тим, що в літописах Ярослава названо фундатором Софії Київської — найграндіознішого храму Русі, центру її культури і освіти, а також будівничим потужних укріплень Києва із Золотими воротами.

Література:

- Айналов Д.В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. Пг., 1917.
- Асеев Ю.С.* Про дату будівництва київської Софії // Археологія. 1979. № 32.
- Бугославский С.А.* Текстология Древней Руси. М., 2006. Т. 1.
- Висоцький С.О.* Графіті та спорудження Софії Київської // УІЖ. 1966. № 8.
- Висоцький С.О.* Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. К., 1975.
- Висоцький С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. XI — XIV вв. Вып. I. К., 1966.
- Висоцький С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI — XVII вв.). К., 1976.
- Висоцький С.А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. К., 1989.
- Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006.
- Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова Ю.* Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. К., 1996.
- Голубинский Е.* История Русской церкви. М., 1911. Т. 2. Ч. 2.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси. Т. II: XI — XIII вік. К., 1992.
- Дмитриевский А.* Богослужение в Русской церкви в XVI веке. Казань, 1884. Ч. 1.
- Живов В.М.* Восточнославянское правописание XI — XIII века. М., 2006.
- Зализняк А.А.* К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гишпиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997–2000 годов). М., 2004.
- Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957.
- Каргер М.К.* Древний Киев: в 2-х т. М., 1961. Т. 2.
- Керлот Х.Э.* Словарь символов. М., 1994.
- Коренюк Ю.О.* Фрески Софійського собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблеми майстрів) / Автореферат дис... канд. мистецтвознавства. К., 1995.
- Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. М., 1960.
- Лазарев В.Н.* Фрески Софии Киевской // Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М., 1978.
- Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X — XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. М., 2006.
- Логвин Г.Н.* Новые наблюдения в Софии Киевской // Культура средневековой Руси. Л. 1974.
- Логвин Г.Н.* К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1977 г. М., 1977.
- Логвин Г.Н.* Собор Святої Софії в Києві. К., 2001.
- Никитенко Н.Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К. 1999.
- Нікітенко Н.М.* Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу (до

- подій 1015–1019 р.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К., 2000.
- Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. К., 2003.
- Нікітенко Н.* Від Царгорода до Києва. К., 2007.
- Нікітенко Н., Корнієнко В.* Найдавніші датовані графіті Софії Київської // *Праці Центру пам'яткознавства*. К. 2007. Вип. 12.
- Нікітенко Н.М., Нікітенко М.М.* Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // *Архітектурна спадщина України*. К., 1996. Вип. 3. Ч. 1.
- Нікітенко М.М.* Археологічні дослідження на подвір'ї Софії Київської у 2002 році // *Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань* (Київ, 27–28 листопада 2002 р.). К., 2003.
- Нікітенко М.М.* Розкопки на подвір'ї Софійського собору в 2003 р. // *Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції „Софійські читання”* (Київ, 27–28 листопада 2003 р.). К., 2004.
- Макарова Т.И.* Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси // *Свод археологических источников*. М., 1967.
- Молдован А.М.* Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984.
- Німчук В.* [рецензія] С.А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI — XIV вв. Вып. I. К., 1966 // *Мовознавство*. 1967. № 2.
- Орел В., Кулик О.* Заметки о древних киевских граффити // *Археологія*. 1995. № 1.
- Поппе А.* Граффіті й дата спорудження Софії Київської // *УІЖ*. 1968. № 9.
- Поппэ А.В.* Митрополиты Киевские и Всея Руси (988–1305) // *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X — XIII вв. М., 1989.
- Поппэ А.* О зарождении культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях // *Russia Mediaevalis*. 1995. Т. VIII: 1
- Поппэ А.* Гертруда-Олисава, русская княгиня: Пересмотр биографических данных // *Именослов. Историческая семантика имени*. Вып. 2. М., 2007.
- ПСРЛ. Т. 1:* Лаврентьевская летопись. М., 1997.
- ПСРЛ. Т. 2:* Ипатьевская летопись. М., 1998.
- ПСРЛ. Т. 3:* Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., 2000.
- Рождественская Т.В.* Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI — XV вв. СПб, 1992.
- Романова А.А.* Эсхатологические записи XV в. и записи в пасхалиях // *Российское государство в XIV — XVII вв.: Сборник статей*. СПб., 2002.
- Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI — XIV веков. М., 1964.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. К., 1874.
- Семенкова Т.* Древняя Русь и Франция в XI веке: судьба русской царевны Анны Ярославны // *Наука и жизнь*. 2004. № 5.
- Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X — XI веков. Л., 1983.
- Титмар Мерзебургский.* Хроника в 8 книгах. М., 2005.
- Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983.
- Толочко П.П.* Ярослав Мудрый. К., 2002.
- Эймундова сага* // *Сенковский О.Ю.* Собр. соч. СПб, 1858. Т. 5.
- Янин В.Л.* Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // *Нумизматика и эпиграфика*. М., 1963. Вып. 4.
- Theophanis Chronographia*. Bonnae, 1839. Vol. 1.